

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ (1927-1939 рр.)

Національний ренесанс, який є невід'ємною характеристикою сучасної доби, надав можливість дослідникам об'єктивно переосмислити сутність багатьох історичних подій, по-новому висвітлити і пояснити драматичні періоди української історії. Паралельно з відродженням національної свідомості зріс інтерес широкої української громадськості до традиційної для українців православної церкви. В цьому контексті особливо актуальним і цікавим є період 1927-1939 рр., оскільки в цей час відбувались складні процеси становлення взаємовідносин між тоталітарною державою і православною церквою. В цілому радянська держава протягом 1927-1939 рр. проводила антицерковну політику, метою якої насамперед було тотальне знищення релігійного життя.

Православна церква в Україні на 1927 р. була розколена на декілька конфесійних угруповань: староцерковників, обновленців, автокефалів. Між ними проходила постійна боротьба за вплив на мирян. За цих умов церкви, очевидно, було складно адекватно реагувати на різноманітні зміни в суспільстві, зберігати свій постійний вплив на мирян.

У другій половині 20-х рр. радянська влада посилила тотальний наступ проти православної церкви. Продовжувалися репресії проти староцерковників, обновленців, автокефалів. В умовах неослаблюючих репресій радянської держави щодо православної церкви місцеблюстителю патріаршого престолу митрополит Сергій, який очолює староцерковників, спільно з Синодом складає спеціальне звернення до духовенства, підписане ним і ще 8 архієреями 29 липня 1927 р. Це звернення отримало назву "Декларація митрополита Сергія". Воно було опубліковане в "Известиях ВЦИК" 19 серпня 1927 р. [1, с. 1]. У "Декларації митрополита Сергія" проголошувалося про повну лояльність патріаршої церкви до радянської влади, вимагалось від консервативних церковних діячів, які не сприймають радянську владу, відійти від церковних справ. Слід підкреслити, що "Декларація митрополита Сергія" про лояльність православної церкви до радянської влади була продовженням розпорядження патріарха Тихона 1923 р. [2, с.344]. Митрополит Сергій надіявся, що у відповідь на його Декларацію про лояльність радянський уряд дозволить православній церкві розширити її суспільну, культурницьку та просвітницьку діяльність.

Незважаючи на запевнення духовенства про свою лояльність до радянської влади, викладені у "Декларації митрополита Сергія" від 29 липня 1927 р., у країні розпочалася нова хвиля антицерковної боротьби. Поштовхом до неї, гадається, послужила позиція Й.В.Сталіна. Під час зустрічі

і американською делегацією 9 вересня 1927 р. генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й.В.Сталін заявив, що партія не може бути нейтральною до релігійних поглядів, тому вона вестиме пропаганду проти цих поглядів, оскільки це один із надійних засобів підірвати вплив духовенства. На думку Й.В.Сталіна, антирелігійна пропаганда це той засіб, який має завершити справу ліквідації духовенства [3, с.133]. 3 грудня 1927 р. у доповіді на XV з'їзді ВКП(б) Й.В.Сталін вказав як на недолік у роботі партії послаблення антирелігійної боротьби [4, с.129-130]. Про необхідність її посилення підкреслювалось у резолюції ЦК КП(б)У від 30 червня 1928 р. "Про релігійний рух і антирелігійну пропаганду [5, с.41]". Отже, керівництво радянської держави вирішило взяти курс на посилення антицерковної боротьби. 24 січня 1929 р. ЦК ВКП(б) затвердив текст листа "Про заходи по посиленню антирелігійної роботи", в якому була зроблена спроба проаналізувати релігійну ситуацію в країні, накреслити завдання у боротьбі з церквою для партійних, державних, господарських та громадських організацій. Характерно, що ЦК ВКП(б) зараховував духовенство, активних віруючих, органи церковного управління до противників соціалізму [6, с.34].

8 квітня 1929 р. було видане нове законодавство про релігійні об'єднання. Нові закони забороняли всяку релігійну діяльність за межами церкви, діяльність духовенства була обмежена місцем його проживання [7, с.10-24]. Стаття 8 Конституції УСРР 1929 р. констатувала відокремлення церкви від держави і школи від церкви, дозволяла антирелігійну пропаганду всім громадянам держави і забороняла віруючим проводити пропаганду віровчень, яку було дозволено статтею 23 Конституції УСРР [8, с.207, 209]. Під жорстку регламентацію державних органів підпадало життя релігійних конфесій, громад.

З цього часу радянська держава посилила переслідування православної церкви. Органи влади заборонили журнал УАПЦ "Церква й життя" та "Український православний благовісник", який видавали обновиленці [9, с.1031]. Дискримінація православного духовенства, повсякденні утиски з боку ДПУ УСРР відіграли не останню роль у тому, що багато священиків зрікалися духовного сану: у 1927-1928 рр. – 179 осіб, 1928-1929 рр. – 439, 1929-1930 рр. – майже 2000 [9, с.1031].

1929 р. започаткував масове закриття церков та монастирів. Зокрема, на Полтавщині ліквідовано православних храмів у 1927 р. – 5, 1928 р. – 2, 1929 р. – 20, 1930 р. – 33 [9, с.1036]. В Україні було закрито у 1924-1925 рр. 45 монастирів, 1926 р. – 29, 1927 р. – 58, 1928 р. – 97 [9, с.908]. Протягом 1924-1928 рр. ліквідували 229 монастирів. У 1927 р. – 136, а в 1930 р. – 234 [9, с.908]. 7 жовтня 1929 р. Київська міськрада прийняла рішення закрити всі церкви та виселити ченців з території усіх монастирів міста [10, арк.3].

На початку 30-х рр. були зачинені всі монастирі на Черкащині [11, с.72]. Релігійне життя на Полтавщині в 1931р. ледве існувало в Мгарському Спасо-Преображенському монастирі [12, арк.89]. Відтак, вже на початку 30-х рр. ХХ ст., переважна більшість монастирів в УСРР припинила свою діяльність.

Влада, закриваючи монастирі, вилучала церковні дзвони. За два роки з церков на Полтавщині зняли дзвонів загальною вагою 64 т. Тільки навесні 1930 р. позбулися їх у Києві: Володимирський Михайлівський собор – 12 т, Флорівський монастир – 12,7 т, Іонівський монастир – 30 т [9, с.1034, 1037].

З кожним роком зростала кількість знищених православних церков, які мали значну історичну і культурну цінність. У 1929 р. були розібрані на будівельні матеріали залишки Грецького монастиря та дзвіниці Трьохсвятительської церкви в Києві [13, с.96]. 17 серпня 1929 р. Президія Охтирської міськради винесла рішення розібрати на будівельні матеріали пам'ятку українського дерев'яного будівництва ХVІІІ ст. Юріївську церкву [14, арк.208, 276]. Влітку 1929 р. на Роменщині, за рішенням місцевого окрвиконкому, було розібрано старовинну дерев'яну Михайлівську церкву ХVІІІ ст. в с. Коровинці [13, с.97]. За рішенням Харківської міськради в травні 1930 р. було знищено Каплунівську церкву початку ХІХ ст. [15, арк.46]. Влада не зважала на почуття віруючих. Так, була зруйнована в червні 1930 р. старовинна Троїцька церква у Новгород-Волинському, збудована у ХVІІІ ст. [16, арк.29; 31-37]. У 1932 р. знесено рідкісну камінну Покровську церкву в Сумах [17, с.29-30]. У 1932 р. не вдалося зберегти залишки Ірининської церкви ХІ ст. у Києві [18, арк.51-52].

Однак антицерковна боротьба радянської держави на цьому етапі значно ослабла, але ще не привела до тотального розгірному православної церкви, хоч до кінця 1932 р. й було зачинено понад 1 тис. церков [19, с.278]. В Україні продовжувало функціонувати ще 8 тис. православних церков [20, с.10]. Тому генеральним секретарем ЦК ВКП(б) Й.В.Сталінін на сторінках журналу "Молодий авангард" у 1932 р. були визначені подальші завдання на термін гак званої "безбожної п'ятирічки". Сталін вимагав до 1937 р. ліквідувати в межах усього СРСР не лише всі релігійні конфесії, а навіть зовнішні ознаки релігійності [9, с.1037].

На 1933-1936 рр. припадає час вирішального наступу радянської держави на православні храми, включно з культовими спорудами і пам'ятниками культури. В Києві були зруйновані величний барокальний Михайлівський собор кінця ХVІІ ст. на Печерську, збудований коштом гетьмана І.Мазепи, Михайлівський Золотоверхий монастир (ХІ-ХІІ ст.), Трьохсвятительська церква (ХІІ ст.), Братський монастир (ХVІІ ст.), Успенська церква (ХІІ ст.), Грецька церква, церква Петра і Павла, Іллінська церква, церква Миколи Доброго, дзвіниця Кирилівського монастиря, Михайлівський Слупський монастир, церква святої Ольги. Загроза руйнування

нишила і над Софіївським собором, проте він уцілів. У 1934 р. собор відкрили для богослужіння і відкрили як архітектурний музей-заповідник [21, с.296-297]. Слід підкреслити, що процес ліквідації православних церков в УСРР мав всезагальний характер. У Харкові висадили у повітря Миколаївську церкву, зруйнували Миросицьку, Святодухівську, Воскресенську, Дмитрівську, Грецьку. В Одесі зруйнували величезний кафедральний собор, Воскресенську, Троїцьку, Стрітенську, Різвяно-Богородичну, Покровську церкви [21, с.298]. Розібрали Покровську церкву XVIII ст. у Сумах, Юрїївську церкву XVIII ст. в Охтирці, архітектурні пам'ятки XVI-XVIII ст. Новгород-Сіверського та Межигірського монастирів [22, с.15]. На північному лівобережжі України було зруйновано 9 із 10 монастирів, 6 архітектурних пам'яток XVII ст., 16 – XVIII ст. і 14 – XIX ст. [23, с.190].

Влада ігнорувала елементарні почуття віруючих, не рахувалася з їхніми інтересами, використовувала церкви не за призначенням. Успенський кафедральний собор перебудували у радіовузол, Благовіщенський – у бензосховище. Чернігівський Преображенський собор XI ст., в якому було поховано князя Ігоря, перетворили у продовольчий склад, церкву св. Трійці – у продовольчий магазин, а церкву св. Бориса (X ст.) – у м'ясопереробний цех [9, с.909].

Загалом, протягом 1933-1936 рр. влада ліквідувала в Україні 75-80 відсотків наявних церков [19, с.278]. Якщо взяти до уваги, що ще у 1927-1932 рр. було закрито значну кількість культових споруд, то постає досить трагічна картина. На початку 40-х років XX ст. не діяло жодної православної церкви у Вінницькій, Донецькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій областях, по одній було в Луганській, Полтавській, Харківській областях [9, с.909].

Відомий західний дослідник М. Міллер констатував, що вже до 1937 р. церкви та монастирі було зачинено, а більшість зруйновано. З церков зробили руїни і майже не залишили ні одної пам'ятки з "великого минулого України та прекрасної культури українського народу" [24, с.42, 43].

Зі середини 30-х до початку 40-х рр. набули масового розмаху тотальні репресії влади проти служителів культу. З 1935 р. перестав функціонувати Священний Синод РПЦ, більшість членів якої перебувала у в'язницях та концтаборах. У 1935-1936 рр. тільки в Сибіру, не кажучи про інші місця каторжної праці в СРСР, українського православного духовенства було в 5 разів більше ніж залишилося в Україні. Багато православних парафій втратили по кілька своїх пастирів. По два і по три настоятелі втратили майже всі центральні парафії міст [25, с.54].

Найбільш відома статистика репресій однієї з православних церков – УАПЦ. За свідченням прогоієрея Н.Плічковського, у 1936-1937 рр.

пройшли головні арешти не тільки єпископів і священників, які залишилися вірними УАПЦ, але й тих, хто залишив її раніше. Було розстріляно 30 єпископів, 1200 священників і сотні вірних УАПЦ [26, с.93].

В умовах репресій влади проти церкви припиняють свою діяльність дрібні православні церковні об'єднання, які діяли в Україні. В 1927 р. припиняє своє функціонування Діяльно-Христова церква України, а в 1937 р. – Братське об'єднання українських православних церков. Унаслідок боротьби властей з міфічною Спілкою визволення України 9-12 грудня 1930 р. була вимушена саморозпуститися УАПЦ. На 1936 р. практично всі ще не ліквідовані владою автокефальні громади УПЦ визнали зверхність РПЦ. Масові закриття церков усіх православних конфесій в 30-і рр. призвели до того, що віруючі були вимушені відвідувати ту церкву, яка вціліла в їхньому районі: чи то була “сергіянська”, “іосифлянська” чи навіть обновленська.

За даними НКВС СРСР, по всій країні залишилося всього 3021 діючих культових споруд, із яких майже 3 тис. були на територіях, приєднаних до СРСР у 1939-1940 рр. [27, с.98]. Слід зазначити, що на весь СРСР на початок 1939 р. залишилися неув'язненими лише 4 православних ієрархи – Сергій (Старгородський), Олексій (Симанський), Миколай (Ярушевич) і Сергій (Воскресенський).

На території УРСР у 1939 р. не було жодного православного єпископа, але на захоплених радянськими військами західноукраїнських землях восени 1939 р. було 5 православних ієрархів – архієпископи Олександр (Іноземцев) та Олексій (Громовський), єпископи Антоній (Марченко), Симон (Іванівський), Полікарп (Сікорський). Однак, незважаючи на наявність у Західній Україні власного православного єпископату, патріарший місцезблуститель митрополит Сергій віддав перевагу архієпископу, який невдовзі став митрополитом. Миколаю (Ярушевичу), надавши йому титул архієпископа Волинського і Луцького та екзарха Західної України і Західної Білорусії. РПЦ одразу почала активно висвячувати нових єпископів, зокрема було висвячено єпископів Дамаскіна (Малюту) і Пантелеймона (Рудика). На території Західної України паралельно відбувалися ці процеси зняття з реєстрації православних громад та репресії проти кліри церкви і уніфікація всіх уцілілих православних громад на платформі митрополита Сергія (Старгородського).

Таким чином, упродовж 1927-1939 рр. відбувалося постійне поглиблення політики репресій і переслідування православної церкви тоталітарною державою. Воно виявилось у знищенні матеріальної бази церкви, у позбавленні віруючих права реалізувати свої переконання, у переслідуваннях церковних служителів, що мало своїм наслідком підірвав політичного, економічного, морального і духовного впливу церкви на суспільство.

Незважаючи на значні труднощі, які випали для православної церкви в 1927-1939 рр., вона зуміла вийти з них, зберігши значний вплив на духовний розвиток суспільства, який викристалізувала під час Другої світової війни.

1. Известия ВЦИК. 1927. 19 августа.
2. Регельсон Л. Трагедия русской церкви 1917-1945. – Париж: ИМКА-пресс, 1977.
3. Сталин И. В. Беседа с первой американской рабочей делегацией. В 13 т. – М.: Госполитиздат, 1977. – Т. 10.
4. О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. – М., 1981
5. Законодательство про релігійні культу. – К., 1973.
6. Одицов М. М. Государство и церковь 1917-1938 гг. – М., 1991
7. Законодательство о религиозных культах. – М., 1971
8. Про релігію і атеїстичне виховання // Збірник документів і матеріалів. – К., 1979.
9. Мартирологія українських церков. – Торонто: Балтимор, 1987. – Т. 1.
10. Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1, оп. 7, спр. 345.
11. Маринновський Ю. Ю. Документальні свідчення про останні роки монастирів на Черкащині: 20-і роки ХХ ст // Український археологічний щорічник. – К., 1993. Вип. 2.
12. ЦДАВО України. – Ф. 1, оп. 7, спр. 201.
13. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. – К., 1995.
14. ЦДАВО України. – Ф. 166 оп. 6, спр. 9391.
15. ЦДАВО України. Ф. 166, оп. 6, спр. 9392.
16. ЦДАВО України. Ф. 1, оп. 6, спр. 215.
17. Пам'ятки України. 1988. № 3
18. ЦДАВО України. Ф. 166, оп. 10, спр. 1382.
19. Сталінізм в Україні: 20-30-і роки. К., 1991
20. Безвірник. Харків, 1932. № 21-22.
21. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. Нью-Йорк. – К. 1990. – Т. 4. Кн. 1.
22. Акуленко В. І. Злочин проти пам'яті. К. 1991.
23. Астаф'єв М. Астаф'єв О. Розвинчена релігія, або Про що говорять Ніжинські Руїни // Вітчизна. 1991. № 11
24. Міллер М. Знищення православної церкви більшовиками // Український збірник. Мюнхен, 1957. Кн. 10.
25. Церква і релігія в Україні. 50 років після Жовтневої революції (1917-1967). – Мюнхен, 1984.
26. Плічковський Н. Нарис історії Української православної церкви. – Австралія, 1985-1988.
27. Священник Гордун. Русская православная церковь при святейших патриархах Сергии и Алексии // Вестник русской о студенческого христианского движения. 1990. № 158.

Shynya V.

ORTODOX CHURCH IN UKRAINE UNDER CONDITIONS OF TOTALITARISM BECOMING FIRMLY ESTABLISHED (1927-1939)

The article deals with the researching of the problem of the Orthodox church functioning in Ukraine under conditions of totalitarianism becoming firmly established (1927-1939), the formation of relations between totalitarianist state and Orthodox church in 1927-1939. The author comes to the conclusion that during the same period the constant extending of the policy of repressions and victimizing of the Orthodox church has been observed by the total state. This policy became apparent in destroying the churches material resources in depriving believers of the right to realize their believes, in victimization of ministers of the Orthodox church. The consequence of all these was a blow to the political, economical, moral and spiritual, influence of the Orthodox church on the society.